

ZAMONAVIY LINGVISTIK TADQIQOTLARDA
LINGVOKULTUROLOGIYA

Abdimurodov Doston Dilmurod o'g'li

*Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti "Xorijiy til nazariyasi"
"kafedrasi o'qituvchisi"*

Annotatsiya: Insoniyat yaratilibdiki, tevarak-atrofini o'rganishga va sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga munosabat bildirishga oshiqadi. Odamzotga tabiatan in'om etilgan ne'matlardan biri - hissiyotdir. Inson o'zini ta'sirlantirgan har bir hodisaga nisbatan o'z qarashlarini bayon etadi. Bu jarayon esa qadim-qadimlardan hali yozuv paydo bo'lmagan davrlardan boshlangan. Ana shu tarzda xalq og'zaki ijodi yuzaga kelgan.

Kalit so'zlar: Maqol, matal, konsept, ota-ona, madaniyat, lingvomadaniy, xalq og'zaki ijodi.

Zamonaviy tilshunoslik inson tilini, uning tuzilishi, vazifasi va o'zgaruvchanligi bilan shug'ullanuvchi ilmiy fandır. U 19-asrning oxirida paydo bo'lgan va an'anaviy retseptiv yondashuvdan grammatikaga o'tishni ko'rsatdi¹. Ko'proq tavsiflovchi va empirik nuqtai nazarga asoslanadigan tarmoqdir. Zamonaviy tilshunoslikning tug'ilishi Ferdinand de Sossyur tomonidan asos solingan strukturalizmning yuksalishi bilan bog'liq. U tilning sistematik xususiyatiga urg'u berib, unda tovush va so'z kabi elementlar tashqi buyruqlarga emas, balki ichki qoidalarga ko'ra birlashtiriladi. Bu bugungi kunda sohani shakllantirishda davom etayotgan turli xil fikrlash uchun asos yaratdi². Zamonaviy tilshunoslikning har bir sohasi o'zaro bog'liq bo'lgan tarmoqlarning murakkab tarmog'ini yaratib, tilning alohida jihatiga e'tibor qaratadi:

Fonetika: nutq tovushlarining qanday hosil bo'lishini, uzatilishini va idrok etilishini o'rganadi.

Fonologiya: til tovushlarining joylashishi va tuzilishini o'rganuvchi fandır.

Morfologiya: so'zlarning qanday yasalishini va birlashishini o'rganadi.

Sintaksis: Gaplarni yaratish uchun so'zlarning bir-biriga qanday mos kelishini tekshiradi.

Semantika: so'zlar, iboralar va gaplar qanday tushunilishini tekshiradi.

Pragmatika: Kontekstda tildan foydalanishni tahlil qilishda ma'ruzachi, tinglovchi va vaziyatni hisobga oladi. Bu maydonlar vakuumda mavjud emas; aksincha, ular tilni to'liq tushunish uchun birlashadilar.

¹ SafarovSh. Kognitiv tilshunosik. "Sangzor" nashriyoti.14-bet

² Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, Mass.: MIT Press. 2000, pp.89-90

Zamonaviy tilshunoslik sohasi ko'plab yorqin daholarning hissalaridan bahramand bo'ldi. Bu tadqiqot ishida bir nechta taniqli olimlarning tilshunoslikka qilgab buyuk ishlari haqida qisqacha fikr yuritib ketamiz³:

Noam Xomskiy: Umumjahon grammatika gipotezasini taqdim etdi, unda barcha odamlar til uchun o'ziga xos qobiliyatga ega.

Jozef Grinberg: Ko'plab tillar tomonidan o'rtoqlashadigan naqshlarni qidirib, lingvistik universal tadqiqotlar sohasini boshladi.

Uilyam Labov: Tilning ijtimoiy kontekstga qarab qanday o'zgarishini ko'rib chiqadigan sotsiolingvistika sohasini ilgari surdi.

Jorj Lakoff: Kognitiv grammatikani yaratdi, bu bizning aqliy tizimimiz tilning tuzilishiga qanday ta'sir qilishini ta'kidlaydi.

Yuqoridagi olimlarning fanga qilgan samarali ijodi natijasida jahon bo'ylab son-sanoqsiz olimlarning yangi istiqbollari va topilmalari paydo bo'ldi va zamonaviy tilshunoslikni o'rganish doimiy ravishda rivojlanib borayotgani ko'rsatadi va ularning bir nechtasiga misol bo'la oladi.

Zamonaviy tilshunoslikni o'rganish nazariy tushunishdan tashqarida bo'lgan keng qamrovli ma'nolarga ega. U ta'lim, nutq va til patologiyasi, tabiiy tilni qayta ishlash, ta'lim siyosati va rejalashtirish, tabiiy tillarni yaratish kabi qator sohalarni qo'llab-quvvatlaydi. Zamonaviy tilshunoslikning murakkab sohasini o'rganish orqali biz inson tilining ajoyib hodisasi va kundalik hayotimizdagi murakkabliklarni boshqarish uchun foydali vositalar haqida ko'proq tushunchaga ega bo'lamiz⁴.

Dunyo tilshunosligida matnga avvallari sintaktik struktur jihatdan yondashilgan bo'lsa, XXI asr boshlaridan boshlab lingvokulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Xususan, insonning bilish faoliyati bilan shug'ullanuvchi lingvokognitologiyaning paydo bo'lish sanasini 1956-yildan deb e'tirof etadilar. Ayni paytda tilga antroposentrik yondashuv tilshunoslik sohasining eng so'ngi yutuqlarini o'zida mujassam etib, mustaqil paradigm sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab bormoqda. Ko'plab tadqiqotchilarning e'tirof etishicha „kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antroposentrik paradigmanning yetakchi yo'nalishlari hisoblanadi. A. Abduazizovning ta'kidlashicha, nutqning hosil bo'lishi, uzatilishi, xotirada ongli saqlanishi kabi murakkab hodisalarning markazi miya neyronlari orqali amalga oshiriladi⁵. Tildagi turli birliklarning shakl va mazmunini farqlab, turlicha tushunchalar, konseptlar, freymalar yordamida milliy-madaniy va ijtimoiy xususiyatlarni har bir xalq yoki etnos uchun o'ziga xosligini aniqlashda fonologik

³ Телия В.Н. К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы // Язык -система, язык -текст, язык -способность. М., 1995.

⁴ Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Cambridge, Mass.: MIT Press. 2000, pp.89-90

⁵ Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91

vositalar katta xizmat qiladi. Inson tili “tovushli, ovozli” bo‘lib, u mazmuni hosil qilishda buyuk ahamiyatga egaligini kognitiv fonetika va fonologiyada o‘rganilishi sababli uni kognitiv tilshunoslikning asosiy tarkibiy qismi ekanligini e‘tirof etish lozim⁶.

Dunyo tilshunosligida matnga avvallari sintaktik struktur jihatdan yondashilgan bo‘lsa, XXI asr boshlaridan boshlab lingvokulturologik, lingvokognitologik, sotsiolingvistik hamda psixolingvistik tamoyillar yordamida tahlil qilish kuchaydi. Xususan, insonning bilish faoliyati bilan shug‘ullanuvchi lingvokognitologiyaning paydo bo‘lish sanasini 1956-yildan deb e‘tirof etadilar. Ayni paytda tilga antroposentrik yondashuv tilshunoslik sohasining eng so‘ngi yutuqlarini o‘zida mujassam etib, mustaqil paradigm sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab bormoqda⁷. Ko‘plab tadqiqotchilarning e‘tirof etishicha, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antroposentrik paradigmanning yetakchi yo‘nalishlari hisoblanadi. Lingvokulturologiya o‘rganish obyektiga ko‘ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o‘rganish obyektiga bo‘lgan yondashuviga ko‘ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo‘lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyliigi, til ruhiyati bilan bog‘liq arvishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spesifik qoidalarni o‘rganadi hamda millatning tilda aks etgan o‘ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug‘ullanadi. Lingvokulturologiyaning vazifasi shundan iboratki, u til birliklarining madaniy mazmunini o‘zga til elementlari va madaniyatining tanish simvolik “kodlari bilan bog‘laydi”.⁸ Til va madaniyatning lingvokultural mazmuni hodisasini atrofdagi tilshunoslik omilining mavjud bo‘lish shakllaridan biri sifatida tushunish istagi lingvokulturologik yo‘nalishning shakllanishi va rivojlanishiga sabab bo‘ladi. Uning lingvokultural makoni o‘ziga xos talqinga ega etib namoyon qilinadi va u nafaqat milliy, balki butun jahon madaniyatining torusi hisoblanadi. Lingvokulturologiya masalalarida olimlar o‘zlarining turlicha qarashlarini ifodalaydilar. Jumladan, rus tilshunosi Fedosovning fikricha, "... Tilshunoslik (til) madaniy tushunchalarni ifodalaydi. Shunday qilib, madaniyatshunoslik tilshunoslikdan oldin turadi".⁹ Agar siz tilshunoslikka ustunlik bersangiz, unda "siz butun til bilan emas, balki uning ma‘lum bir tushunchalarni nomlash va ifodalash uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri moslashtirilgan qismidan boshlashingiz kerak bo‘ladi. "Ingliz tili misollarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy nutqning barcha farqlari ingliz va rus madaniyatlari, bu

⁶ Ray Jakendoff, 1989: "What is a concept, that a person may grasp it". Program in Linguistics and Cognitive science Brandies University Watham..

⁷ Mengliyev B., Tojiyeva G. "Tilshunoslikka kirish" ,-T., 2007.

⁸ Аскольдов, С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М., Academia, 1997, 267–280 стр.

⁹ Sadriddinova M. Z. Lexicon of the Uzbek proverbs and sayings: -Tashkent, 1995

sohadagi kontseptualizatsiya strategiyasi farqlardan ko'ra o'xshashlik bilan tavsiflanadi". Ushbu ikki soha uchun ham umumiy bo'lgan asosiy kategoriyalardan biri, muhim o'rganish obyekti- bu konseptdir. Konsept lotin tilidagi "conceptus" – tushuncha so'zining kalkasidir. Bu atamani ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi Askoldov o'z maqolasida qo'llagan. U konseptga "bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o'zida aks ettiradigan birlikdir", deb izoh bergan. Ushbu termin o'tgan asrning 80-yillariga qadar tilshunoslikda tushuncha so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa, hozirgi kunda uning ma'nosini anchayin kengayganini kuzatish mumkin. Tilshunos olim N. Mahmudov o'zining "Til tizimi tadqiqi" nomli risolasining "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." mavzusidagi maqolasida "...konsept tafakkurga oid, mazmuniy mental tushuncha, lekin uni milliy-madaniy unsurdan tamoman xoli bo'lgan hodisa sifatida qarash anchayin munozaralidir" deb yozadi.¹⁰ Binobarin, "Konsept" lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanalishini va bu yuzasidan salmoqli ishlar lingvokognitiv va lingvomadaniy xususiyatlari kabi ilmiy ishlarni keltirish mumkin. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ham ochib berish xususiyatiga ega ekanligini o'zbek tilshunoslari orasida ham juda ko'p uchratishimiz mumkin. Masalan, O'tanov Adhamning "Vaqt" konseptining arab va o'zbek tillaridagi qiyosiy tahlili, M.Sadoqatning o'zbek tilida "Ostona" konseptining lingvomadaniy xususiyatlari, X.Adilbekning "Ispan va o'zbek tillarida "Hombria"/ "mardlik" konsepti qo'llanilgan, hamda yana boshqa ko'plab asarlarni misol tariqasida keltira olamiz¹¹. Konseptlar xalqning ongida jamoa merosi sifatida, uning ma'naviy mulki, madaniyati sifatida namoyon bo'ladi. Aynan jamoa ongi (fikri) konseptning yashovchanligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri sanaladi. Oddiy tushuncha va konsept o'zining farqli hamda o'xshash tomonlariga ega. Tushuncha moddiy borliqdagi narsa-hodisalarning eng muhim belgilarini ifodalasa, konsept ularning yuzaki (o'ta muhim bo'lmagan) tomonlarini ham ifodalay oladi. Tushuncha so'z orqali ifodalanadi. Lekin tushuncha va so'z aynan bir narsa emas. Tushuncha biror bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va bu predmetning umumiy va farqlovchi belgilari majmuasi asosida shakllanadi.

Yuqoridagi fikrlarni o'rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, konsept tushunchasi har bir shaxs uchun individual va jamiyat uchun umummilliy bo'lgan, ong, til va ruhiyatning bog'liqligida kechuvchi jarayondir. Shunday qilib, konsept ko'p tarmoqli va ko'p o'lchovli hodisadir. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ijrosini ta'minlash doirasida mamlakatimizda xorijiy tillarni o'qitishning kompleks tizimi, ya'ni har tomonlama rivojlangan, bilimli, zamonaviy tizimni shakllantirish bo'yicha yangi

¹⁰ Mengliyev B., Tojiyeva G. "Tilshunoslikka kirish", -T., 2007.

¹¹ Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago: University of Chicago Press. 1987, P.78

mutafakkirlar avlodi, mamlakatning jahon hamjamiyatiga yanada integratsiyalashuvi . Til madaniyatning og'zaki ifodasidir. Madaniyat - bu o'ziga xos tilga ega bo'lgan jamiyatning g'oyasi, odatlari va e'tiqodlari - ma'ruzachilar muloqot vositasi sifatida narsalar haqida o'ylashlari mumkin bo'lgan hamma narsa va har qanday usul. Til va madaniyat tubdan ajralmas emas. Eng asosiy darajada til fikrni ifodalash usulidir. Ya'ni til – muloqotdir; odatda og'zaki bo'lsa-da, til vizual (belgi va belgilar orqali) yoki semiotik (qo'l yoki tana imo-ishoralari orqali) ham bo'lishi mumkin. Madaniyat esa o'ziga xos g'oyalar, amaliyotlar, urf-odatlar va e'tiqodlarning o'ziga xos majmui bo'lib, ular faoliyat ko'rsatayotgan jamiyatni o'ziga xos tarzda tashkil etadi¹². Tilshunoslik inson tilini ilmiy tadqiq qiluvchi fandır. Tilshunoslikni uchta toifaga yoki kichik sohaga bo'lish mumkin: til shakli, til ma'nosi va kontekstdagi tilni o'rganish. Til ma'nosini o'rganish tillarning ma'noni etkazish, qayta ishlash va belgilash, shuningdek, noaniqlikni boshqarish va hal qilish uchun mantiqiy tuzilmalar va real dunyo havolalaridan qanday foydalanishi bilan bog'liq. Ushbu kichik soha semantika (so'z va tushunchalardan qanday ma'no chiqarish) va pragmatikani (kontekstdan qanday ma'no chiqarish) o'z ichiga oladi¹³. Hozirgi kunda tilshunoslik juda muvaffaqiyatli rivojlanmoqda. Kognitiv lingvistika zamonaviy tilshunoslikning yangi yo'nalishi bo'lgan ko'plab tarmoqlar mavjud. Kognitiv tilshunoslik til orqali ongni o'rganadi va tilni kognitiv funktsiya sifatida o'rganadi. Hozirgi vaqtda ijtimoiy-siyosiy hayotga jamoatchilikni jalb qilish sohalarining kengayishi inson idrokining o'zgarishiga olib keldi va bu ota-onalarning til tushunishini o'rganishga turtki bo'ldi.¹⁴ Inson huquqlari g'oyalari qanchalik muhim bo'lsa, ota-ona huquqlari ham shunchalik dolzarbdır. Tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi ayrim maqola va masallarda ota-ona tushunchalarining qo'llanishi o'rganiladi. Ushbu tadqiqotda ota-ona ittifoqi zamonaviy kognitiv tilshunoslik, tilshunoslik va madaniyatshunoslik, milliy va madaniy qonunlarni "nazorat qilish" sohasida tahlil qilindi. Tilning ota-ona qiyofasini bilish usuli sifatida tutgan o'rni, inson tafakkuri-til-madaniyatining o'ziga xosligi, barcha tushunchalardan foydalanish bo'yicha yangi-yangi tadqiqotlarning paydo bo'lishi ham ishning dolzarbligini isbotlaydi. Millat tajribasi va an'analariga asoslangan ota-ona tushunchasi hurmat tushunchasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, uning lingvistik va kognitiv va lingvistik xususiyatlari ingliz va o'zbek tillarida kam tushuniladi. Farzand tarbiyasi kontseptsiyasini lingvokognitiv tadqiq etish psixologiya, sotsiologiya, antropologiya kabi fanlar bo'yicha tushuncha va nuqtai nazarlarni taqdim etishi bilan ahamiyatlidir¹⁵.

Foydalanilgan adabiyotlar:

¹² Jo'rayev A. Onajon. O'zbekiston T.: 2013

¹³ Fillmore Ch. Frame Semantics. In Linguistics in the Morning Calm (ed. by the Linguistic Society of Korea), Seoul: Hanshin. 1982, pp.111-37

¹⁴ Mengliyev B., Tojiyeva G. "Tilshunoslikka kirish" , -T., 2007.

¹⁵ Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. Vol.I, II, Stanford University Press. 1987/1991, P.309

1. Сафаров, Ш. Когнитив тилшунослик. — Жиззах: Сангзор, 2006. — 92 б.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab// O'zbek tili va adabiyotiT.:2012, 3-16-B
3. Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91 9.Yusupov O'.Q-Ma'no,tushuncha, konssept va lingvokulturologiya atamalari xususida// Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida: Ilmiy amaliy konferensiya materiallari.-toshkent,2011.-49-bet
4. Sh.Usmonova. Lingvokulturologiya. Darslik. T.2019 b-24. 11. A.Primov, X.Qodirova. Tilshunoslikning dolzarb muommolari.O'quv- uslubiy qo'llanma. Urganch, 2019. 14- bet.
5. Iskandarova Sh. Tilshunoslik nazariyasi. – F.: 2020. -58
6. Muhabbat / A.Qahhor. – Toshkent: Yangi asr avlodi. – 248b.
7. Xojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T.: O'ME, 2002. – B.19